

УДК 321.6

ББК 66.2

Станіслав Козлов**АВТОРИТАРНА ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В КРАЇНАХ СНД**

Проблема чіткого аналізу становлення авторитарних політичних режимів у сучасних країнах СНД для політичної науки завжди є актуальною, адже перехідний період, що його переживає пострадянський простір, має специфічні відмінності від прийнятої теорії. Зроблений у статті аналіз дозволяє усвідомити суспільно-політичні передумови й причини становлення авторитарних політичних режимів в окремих країнах СНД та виявити їх спільні риси. Питання подальшого розвитку формування політичних систем на пострадянському просторі виявляє значну необхідність їх вивчення політологами. Чи не найважливішою проблемою все ж залишається питання практичної реалізації результатів досліджень науковців у формуванні систем суспільно-державного співвідношення.

Ключові слова: авторитаризм, політичний режим, політична система, інститут президентства, перехідний період.

Розпад СРСР поставив перед колишніми радянськими республіками невідкладні та безпрецедентні за масштабами завдання радикальної перебудови політичних систем та формування демократичних інституцій управління державно-суспільними відносинами. Досвід реформування цих держав переконливо свідчить, що перетворення централізованої планової економіки на ринкову, тоталітарної системи на демократичну супроводжується як об'єктивними, так і суб'єктивними суперечностями, різного роду кризовими явищами, які безпосередньо впливають на розвиток суспільства, пануючий у ньому політичний режим і врешті-решт визначають характер взаємовідносин між людиною та державою.

Протягом усього періоду з часу розпаду Радянського Союзу в науковому середовищі не стихає дискусія відносно сутності політичних транзитів пострадянських держав від авторитарного правління. І якщо на початку шляху ціль визначалася досить чітко – демократія, то з часом вона все більше покривалася туманом складних концепцій. У результаті дійшло до того, що “кінцевою станцією” демократичного транзиту для більшості колишніх радянських республік була визначена майже не диктатура. Як відмічають дослідники, за роки, що пройшли із часу розпаду СРСР, сформовані на його території держави продемонстрували широкий спектр варіантів політичного розвитку, проте політичні процеси в нових незалежних державах виробляють єдину інституційну матрицю диктаторських режимів [4].

Дослідження особливостей авторитарних політичних режимів у країнах СНД та їх усвідомлення є вагомим завданням українського державотворення. Суспільно-політичні перетворення, які тривають у країнах Східної Європи та колишнього СРСР протягом останніх 20 років, з новою силою поставили перед політичною наукою такі питання: чому в час, коли у світовому співтоваристві домінують цінності особистості, гуманізму, народовладдя, усе ще залишаються держави, у яких панує авторитет вождя, централізована система управління суспільством та відсутність плюралізму. Важливою сьогодні є проблема самовільного підкорення народів авторитарним політичним режимам і, зрештою, їх вільного розвитку.

Досвід перших років соціально-економічних і політичних перетворень більшості так званих молодих демократій засвідчив якщо не повну відірваність цих країн від ліберально-демократичних стандартів, то принаймні частковість або половинчастість в їхньому впровадженні та дотриманні, що ставить під сумнів можливість лінійного руху від авторитаризму до демократії. Підтверджують цю тезу, зокрема, дані американської організації “Freedom House”, згідно з дослідженнями якої станом на 2010 р. 7 із 9 держав-членів СНД є державами з авторитарним політичним режимом [8]. Слід відзначити монографію співробітників Інституту світової економіки та міжнародних відносин

Російської Академії Наук “Авторитаризм і демократія в країнах, що розвиваються” [1], яка є першою науковою роботою, що цілісно аналізує як причинно-наслідкову детермінанту становлення авторитарних політичних режимів держав СНД, так і робить порівняльний аналіз політичних режимів пострадянського простору з країнами Латинської Америки та Східної Європи.

В умовах перехідного стану суспільства, який переживають держави СНД, проблема функціонування політичного режиму набуває надзвичайної гостроти. Це пояснюється насамперед тим, що для політичних систем перехідного типу характерним є незрозуміність політичних інститутів, відсутність усталених політичних і правових норм, неприборканість політичних пристрастей тощо. У зв'язку із цим проблема наукового дослідження процесу становлення й механізму функціонування політичного режиму в державах перехідного типу привертає до себе постійну увагу вчених та практиків. Саме порівняльний аналіз авторитаризму в сучасних політичних режимах країн СНД дозволить простежити причини його виникнення та довести його неефективність в управлінні державами трансформаційного типу [2, с.44].

Політологія вважає авторитаризм проміжним станом суспільства та держави між тоталітаризмом та демократією, що виникає внаслідок різкого послаблення прерогатив парламентських та інших демократичних інститутів, нестійкості уряду та його неспроможності проводити ефективну політику. Усе це використовується як привід для встановлення режиму “твердої влади” чи “залізної руки”.

Нерідко сучасні автократії формуються як реакція правлячої групи на зростання соціальної напруги в суспільстві – такі режими стають авторитарними диктатурами. В окремих випадках у таких, наприклад, країнах Південно-Східної Азії, як Сінгапур, Південна Корея, Таїланд, авторитарна влада показала відносно високу здатність концентрувати зусилля й ресурси для розв'язання завдань економічного зростання й проведення радикальних реформ. Тому чимало науковців та аналітиків роблять із цього прикладу висновок про неминучість стадії авторитарного правління в посткомуністичних країнах [1, с.73].

Вивчення окремих аспектів політичного розвитку країн пострадянського простору в рамках корпусу теорії порівняльної політології відкриває перед дослідниками чимало пізнавальних можливостей. Інший стан справ під час спроб аналізу трансформації політичного режиму в пострадянських суспільствах, коли загально визнані моделі демократизації виявляють свою неповноту. Спроби обійтися при описі пострадянської політики категоріями типу “гібридний режим” мало додають до констатації того факту, що пострадянські суспільства перебувають по той бік загальноприйнятих уявлень про “переходи до демократії” [5, с.6].

Сучасна політична наука намагалася дати відповідь на питання про те, як відбувалося формування пострадянських режимів та проаналізувати їх основні риси й особливості, але зупинилася перед відповіддю на питання щодо причин їх формування, тобто не дала відповіді на питання “чому”. Саме тут між відповідями на питання “як” і “чому” й проходить, на наш погляд, межа між знанням і незнанням про предмет дослідження. У науковій літературі ці питання до сьогодні не аналізувалися. Тенденції до пострадянських централізованих держав створюють інтерес саме до причин формування в більшості країн регіону авторитарних політичних режимів.

Незважаючи на значну культурно-цивілізаційну, політико-культурну й внутріполітичну специфіку країн, що раніше входили до складу СРСР, для них характерна схожість у цілому ряді параметрів. Серед цих параметрів звертає на себе увагу зв'язок двох характеристик – домінуюче тяжіння до жорстких форм політичних режимів та фактичне фіаско модернізаційних проєктів. Цей зв'язок дає основи визначенню політико-інструментального дизайну даних держав, як авторитаризм без розвитку [4].

Розглядаючи причини встановлення авторитарних політичних режимів, можна визначити, що ними можуть бути риси загальнонаціонального лідера як авторитарної осо-

бистості, надзвичайні обставини – соціальні конфлікти, стан війни та перехідний стан політичної системи від тоталітаризму до демократії. Об'єктивні підстави авторитаризму можуть бути пов'язані також з активною перетворюючою діяльністю влади, особливо в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого. Авторитарні режими вважаються природними або виправданими в умовах зламу старих суспільних структур. Це пов'язано зі здатністю авторитарного правління забезпечити суспільний порядок, особливо в екстремальних ситуаціях, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні актуальних конкретних завдань.

Питання про сутність змін, які пережили комуністичні системи Європи в 1990-ті роки, до цього часу залишається важливою аналітичною проблемою для фахівців у галузі компаративної демократизації. Справа в тому, що ці зміни мають унікальний характер. Незважаючи на свою очевидність, висунута 1995 р. Х.Лінцом, А.Степаном та Р.Гюнтером думка про те, що найбільш важливою зміною, що пояснює хід посткомуністичного розвитку, є природа старого режиму [9, с.43].

Становлення авторитарних режимів у більшості сучасних країн-членів СНД хоча й мають свої особливості й відмінності у формальних питаннях, проте питання сутності домінуючого утвердження даного типу політичного режиму на пострадянському просторі витікає з одного джерела.

Корупція, цензура, фальсифікації на виборах і суди, які знаходяться під контролем влади, стають звичайними на території колишнього Радянського Союзу. Крістофер Уокер заявляє, що відмова від демократичних норм є провідною тенденцією, і в більшості країн СНД політичні процеси не виражають конкуренцію політичних альтернатив, а зводяться до боротьби елітних груп за завоювання позиції контролю над перерозподілом ресурсів [8].

Авторитарна адаптація політичних інститутів в умовах збереження елементів радянської системи управління, гострих міжелітних конфліктів і глибокого економічного спаду дозволила елітним групам вибудувати державні системи на таких умовах, які були б вигідні домінуючому суб'єкту й забезпечували б на цій основі погодження інтересів на високому рівні.

На початку 90-х рр. минулого століття у всіх країнах СНД було введено інститут президентства, який, на думку багатьох, був покликаний прискорити темпи соціально-економічних реформ та зміцнити систему державної влади на демократичних цінностях. Інститут президентства складають конституційно-правові норми, що визначають порядок обрання президента, його державно-владні функції та повноваження, а також його стосунки з іншими органами державної влади, насамперед з парламентом та урядом. Тому, досліджуючи політичні режими в країнах СНД, потрібно провести критичний аналіз конституційно-правових норм, що закріплюють правовий статус президента.

Розглядаючи ряд республік СНД, які правозахисна американська організація “Freedom House” за результатами досліджень 2010 р. відносить до країн з авторитарним політичним режимом, – Азербайджанську Республіку, Республіку Білорусь, Республіку Казахстан, Російську Федерацію, Республіку Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, простежуємо спільну рису щодо самої форми правління цих республік. Це держави із президентською або президентсько-парламентською формою правління [8].

Інститут президентства у всіх країнах СНД за час його введення переживав значні зміни. Правовий статус президента, його функції, повноваження та коло обов'язків неодноразово змінювались, що й створювало вплив на формування існуючих типів політичних режимів. Причому такі зміни торкалися, як правило, розширення повноважень президента, зростання його ролі та значення в системі вищих органів державної влади. З одного боку, це стабілізувало соціально-економічний і політичний стан держав. З іншого, – призводило до зниження ролі парламенту та інших ланок державного апарату, що не відповідає критеріям правової держави та громадянського суспільства.

Основним результатом трансформації політичних систем стало формування моноцентричних політичних режимів, що різняться між собою певними характеристиками. Можна говорити про те, що в кожній із республік відбувся перехід від одного моноцентричного політичного режиму із формування домінуючого актора й неформальних інститутів до другого моноцентричного політичного режиму з набуттям нового домінуючого актора та неформальних інститутів [9, с.49].

Звідси можливі висновки про те, що форма правління в країнах СНД, що надає переваги інституту президентства, уможлиблює теоретичні варіанти формування авторитарної системи, адже саме в такій ситуації функціонує єдиний центр управління державою, який при певних конституційних обставинах має шанс залишитись і єдино можливим, тобто безальтернативним.

У своєму конституційному статусі президенти цих республік СНД наділені також специфічними правовими можливостями, що досить відрізняються від статусу голів держав інших республіканських держав сучасного світу. Це зумовлюється виникненням особливого виду (по суті, окремої гілки) державної влади – президентської, що забезпечує нетиповий характер як форми правління, так і типу політичного режиму в країнах СНД.

Специфічність правового статусу президента в країнах СНД і його особливе місце в системі верховної влади полягає в тому, що він, навіть у випадку конституційного проголошення його головою виконавчої влади, залишається поза системою розподілу трьох гілок влади, возноситься над нею, тому що, залежно від законодавства володіє вагомими повноваженнями кожної із трьох гілок влади, а також покликаний реалізовувати функції, які не відносяться до відомства ні однієї з них. Це не вкладається в рамки ліберально-демократичної концепції розподілу влади, парламентаризму та верховенства права [1, с.85].

Відповідно до задекларованого курсу побудови правової та демократичної держави у всіх країнах СНД на початку 1990-х рр., прийняті конституції, які встановлювали конкретний строк перебування на посту президента (загально 5 чи 4 роки) та ліміт на займання президентської посади однією особою (не більше 2 строків підряд). Проте із часом курс на побудову правової демократичної держави фактично почав згортатися і в більшості країн СНД почалася значна практика законодавчих ініціатив і конституційних реформ з метою збереження та продовження влади. У результаті такої наростаючої практики президенти, що знаходилися при владі, одержали право балотуватись на третій, а то й на четвертий строки, нарощувати протяжність періоду правління чи передавати штурвал влади з рук у руки довірений особі [6].

У результаті таких кроків у країнах СНД створилася парадоксальна конституційно-правова та й політична ситуація. З одного боку, конституції цих держав зберігають формальні демократичні положення про рівність усіх громадян, з іншого боку, перебуваючи при владі, керівники держав реалізують на практиці можливості довічного перебування на посаді, яку обіймають, тим самим формуючи жорсткий механізм протидії опозиційним невдоволенням у вигляді встановлення авторитарних режимів.

У вигляді таких форм трансформацій повноважень інституту президентства у більшості держав-членів Співдружності чи то окремі сім'ї, як в Азербайджані, чи то номенклатурно-олігархічні кола, як у Росії, зуміли надовго монополізувати владу, а деякі президенти, реалізуючи безпосередньо механізми жорсткого авторитарного керування, одержали право знаходитися при владі більше, ніж 20 років. Причому повноваження й можливості безпосереднього управління суспільством та державними ресурсами президентів СНД далеко поза межами прийнятого ліберально-демократичного принципу поділу влади.

Отже, авторитарний шлях консолідації політичної системи часто пояснюється необхідністю вирішити завдання політичної модернізації, не повертаючись у часи радянської влади, та, перш за все, – консолідації нації й утвердження національних держав з реальним внутрішнім і зовнішнім суверенітетом, а також легітимації елітами

свої владі. Очевидно, що без вирішення цих завдань неможливо говорити й про можливість формування демократичних систем. Проте, як уже стає очевидним на початку 2000-х рр., ці процеси стикаються з об'єктивними процесами затягування політичних систем у авторитарні типи політичних режимів, без курсування в напрямі демократії та, по суті, відродження певних традиційних інститутів реалізації політичної влади над суспільством – актуалізація регіонально-кланових належностей влади, встановлення традиційних механізмів рекрутування еліт та централізація адміністративно-виконавчого апарату як на регіональному, так і на національному рівнях.

1. Хорос В. Г. Авторитаризм и демократизация в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик ; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М. : Наука, 1996. – 336 с.
2. Рябов А. В. Авторитаризм развития: генезис, функции, перспективы / А. В. Рябов, Т. Е. Ворожейкина, В. В. Сумский // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 5. – С. 41–53.
3. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. Политические системы диктаторского типа. Типологизация диктаторских систем [Электронный ресурс] / К. С. Гаджиев // Библиотека “Полка букиниста”. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/gadzhiev_science/ch46_i.html.
4. Гаман-Голутвина О. Авторитаризм развития или авторитаризм без развития: судьбы модернизации на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / Оксана Гаман-Голутвина // Вестник МГИМО. – 2010. – № 4. – Режим доступа : http://www.vestnik.mgimo.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=301.
5. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії / Володимир Гельман // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 3–10.
6. Гулиев З. Лидеры стран СНГ в погоне за долголетием [Электронный ресурс] / Зафар Гулиев // Информационное агентство REGNUM. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/polit/1363454.html>.
7. Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії : навч. посіб. / М. С. Дорошко. – Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 312 с.
8. Исследование Freedom House : Страны переходного периода в 2010 году [Электронный ресурс] // Новости гуманитарных технологий. Гуманитарное развитие в России и за рубежом. Экспертно-аналитический портал. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/state/2010/06/30/2581>.
9. Мачкур Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, модернизация / Е. Мачкур // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
10. Тимчук О. Політико-правові особливості сучасних авторитарних політичних режимів [Електронний ресурс] / О. Тимчук // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vznu/Jur/2009_2/files/law-2009-2_8.pdf.
11. Федоров В. А. Эволюция авторитарных режимов / В. А. Федоров // Азия и Африка сегодня. – 1990. – № 4. – С. 7–10.
12. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. Цыганков. – М., 1995. – 124 с.

Проблема чёткого анализа становления авторитарных политических режимов в современных странах СНГ для политической науки всегда представляется актуальной, ведь переходный период, который переживает постсоветское пространство, имеет специфические отличия от принятой теории. Сделанный в статье анализ позволяет осознать общественно-политические предпосылки и причины становления авторитарных политических режимов в отдельных странах СНГ и обнаружить их общие черты. Последующее развитие формирования политических систем на постсоветском пространстве имеет значительную необходимость в изучении политологами. Важнейшей проблемой все же остаётся вопрос практической реализации результатов исследований научных работников в формировании систем общественно-государственного соотношения.

Ключевые слова: авторитаризм, политический режим, политическая система, институт президентства, переходный период.

The problem of clear analysis of becoming of the authoritarian political modes in the modern countries of the CIS for political science always appears actual, in fact a transitional period, that he is experienced by after to soviet space, has specific differences from the accepted theory. The analysis done in the article allows to realize social and political pre-conditions and reasons of becoming of the authoritarian political modes in the separate countries of the CIS, and to find out them general lines. The question of subsequent development of forming of the political systems on after to soviet space finds out the considerable necessity of their study political scientists. Whether a not major problem however is a question of practical realization of results of researches of research workers in forming of the systems publicly state correlation.

Key words: authoritarianism, political mode, political system, institute of presidency, transitional period.